

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMINLƏRİN SEMANTİK ÜSULLA YARANMASI

Açar sözlər: *termin, semantik üsul, terminologiya, sözyaratma, sözün mənası, terminləşmə prosesi*

Keywords: *term, semantic method, terminology, meaning of the word, the process of terminology*

Ключевые слова: *термин, семантический способ, терминология, смысл слова, процесс терминологизации*

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinin terminoloji sistemləri, onun əsas xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Lakin terminologiya ilə bağlı aktual problemlərin həlli zəruridir. Azərbaycan dili terminologiyasının müstəqillik illərində inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, onların linqvistik baxımdan tədqiq edilməsi dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Çünki terminologiya elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin, sənaye və kənd təsərrüfatının, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikani əhatə edir.

Müasir dövrdə gedən proseslər: intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, kompüter texnikasının inkişafı, internetin geniş vüsət alması, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış və məfhumların yaranmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində yeni sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dildə terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına zəmin yaradır. Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, informatika, kompüter texnologiyalarının sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Hər bir termin elmi anlayışı əks etdirir.

Dildə yeni terminlərin yaranması əsasən iki yolla mümkündür: dilin daxili imkanları hesabına və başqa dillərdən alınmalarla. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənməlidir. Hər iki halda terminləşmə prosesi öz qanunlarına uyğun şəkildə baş verir.

Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılsa da, yenə də terminologiyanın sahəsində elmi bazanın formalaşması çox önəmlidir. Terminologiya məsələlərində ən vacib məqamlardan biri termin yaradıcılığında ümumi nəzəriyyə ilə spesifik məqamların vəhdətidir. Təbii ki, bu proses dilin ümumi qanunlarına uyğun şəkildə getsə də, yenə də müxtəlif sahələrin terminlərinin yaranmasında spesifik xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Əslində bu cür tədqiqatlara müasir dövrdə daha böyük ehtiyac vardır. Beləki, terminləşmə prosesinin elmi-nəzəri bazasının formalaşması mütləqdir. Məsələnin əsas məqamları olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- 1) Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meyilləri;
- 2) Termin yaradıcılığının mənbə və üsulları;
- 3) Semantik, morfoloji, sintaktik kalkalar;
- 4) Alınma terminlərin dilimizin lüğət tərkibində yeri və s.

Tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan terminlər hesabına daha da zənginləşir. Dildə yaranan yeni terminlər həm də dilin öz daxili imkanları, həm də alınma sözlər əsasında yaranır. Beləki elm və texnikanın sürətli inkişafı, ölkələrlə qarşılıqlı əlaqə, dünya ölkələrinə inteqrasiya yeni terminologiyanın beynəlmiləl səciyyəli olmasına, beynəlxalq səviyyədə işlənməsinə şərait yaradır.

Dildaxili imkanlara gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, termin yaradıcılığında morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından istifadə olunur. Lakin bu üsullarla yaranan terminlər meydana çıxan çoxsaylı anlayışları ifadə etmək üçün yetmir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə daim yaranan yeni əşya və hadisələrin adlandırılmasında dildə mövcud olan söz və terminlərin yeni mənada istifadəsi kimi zərurəti yaranır. “Bu üsulda terminologiya kəmiyyətə yox, keyfiyyətə artır” (1, 121). Yəni dildə hazır şəkildə mövcud olan dil vahidləri yeni mənə verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Bu üsul semantik üsul adlandırılır. Bu üsulun məği ondan ibarətdir ki, termin yaradıcılığı prosesində yaranmış anlayışı ifadə etmək üçün dilin sözyaratma üsulları əsasında yeni terminlərin yaradılmasına deyil, dildə əvvəlcədən mövcud olan müxtəlif məzmunlu leksik vahidlərə yeni mənalar verməklə elmi-texniki anlayışlar yaradılır. Bu zaman sözün-terminin daxili tərkibi dəyişmir, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni məfhum və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və ya əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış və

ya əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözün, terminin mənası genişləndirilə bilər. Beləliklə terminin, sözün semantik yükü artır. Sözün mənacə genişlənməsinin səbəbi elmi və texniki kəşfin müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur. “Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur”.

Lakin yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur. Onu da qeyd edək ki, semantik üsulda sözlərin terminləşməsi zamanı, yəni yeni mənalar qazanaraq elmi-texniki anlayışları ifadə edərək yaranan terminlər müəyyən mühitə düşür və onların əvvəlki mənaları yeni mühitdə arxa plana keçərək məna anlaşılmazlığını aradan qaldırır. Kontekstdən kənarda isə bu cür sözlər məna qarışıqlığı yaradır. Məsələn, *surət* – ədəbiyyatşünaslıqda *surət*; *güc* – fizikada *güc*). Bu hal terminoloji vahidlərin mənasında omonimlik xüsusiyyəti yaradır.

“İstər terminlərin, istərsə də sözlərin semantik məna qazanaraq yeni anlayışı ifadə etməsi, yeni yaranan, inkişaf edən anlayışlar üçün ifadə vasitəsi müəyyənləşdirməyin üsullarından biridir” (1, 122). Hazırda elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində bu üsulla yaranan termin, termin-söz birləşməsi çoxdur. Məsələn, həm inşaatda, həm maşınqayırmada, həm də informatikada *baza*; həm riyaziyyatda, həm tarixdə *azadlıq* və s.

Semantik üsuldan ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin semantik məna qazanaraq anlayışı ifadə etməsi üsulu geniş tətbiq edilir. Lakin, terminlərin yaradılması üsullarının işlənmə tezliyinə nəzər salsaq görürük ki, ümumiyyətlə, semantik üsuldan sintaktik və kalka üsuluna nisbətən daha az istifadə olunur. Bu isə terminlərin bir tərəfdən təkmənalılığa meyildən, digər tərəfdən isə bəzi terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alınıb işlənməsindən irəli gəlir.

Dilçilikdə semantik üsulla bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. M.Ş.Qasımov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesi qeyd edir: a) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; c) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (2, 123).

M.Y.Osadçuk bu prosesdə semantik dəyişmələri tədqiq edərkən onun dörd növünü qeyd edir: 1. mənanın dəqiqləşdirilməsi; 2. mənanın daralması; 3. oxşarlığa görə eynilik; 4. müstəqilliyə görə eynilik. (3, 108-109)

Mənanın xüsusiləşməsi terminləşmənin zəruri əlamətidir. Semantik konversiya zamanı söz terminoloji məna qazanaraq xüsusiləşir. “Bu baxımdan məna xüsusiləşməsi terminoloji qatda özünü göstərən və bu qatın zənginləşməsində mühüm rol oynayan bir proses kimi semantik-funksional dilçilik hadisəsi olaraq diqqəti cəlb edir” (1,124).

Ümumişlək məna daşıyan sözün məna cəhətdən genişlənilib termin mənası ifadə etməsi zamanı adi sözün, söz birləşməsinin adlandırma funksiyasının genişlənməsini görürük. “Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminlərin müəyyən sistemində müəyyən məna kəsb edir: daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur” (4, 38). Bir sıra hallarda elə olur ki, ümumi ədəbi sözə texniki cəhətdən məna verərkən o daha çox xüsusi məna kəsb edir və özünün birinci mənbəyindən uzaqlaşır. Ümumi ədəbi sözlərdən əmələ gəlmiş termin öz mənbəyinə qarşı xüsusi omonimə çevrilir, yəni onunla əlaqəni tamamilə və qismən itirir.

Adi sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlki mənasına yeni bir mənanın əlavə olunması onları məhdud dairədən kənara çıxarır və terminologiyanın zənginləşməsində böyük rol oynayır. Məsələn, “bərklilik” sözü xalq içərisində “simic”, “xəsis” mənasında işlənir, fizikada isə tamamilə yeni elmi məna, məfhum ifadə edən “bərklilik – müəyyən bir materiala özündən bərk bir cisim girən zaman materialın həmin cismə göstərdiyi müqavimətdir”. Məişətdə geniş istifadə edilən “**başmaq**” sözü isə texnikanın müxtəlif sahələrində fərqli məna çalarları qazanaraq yeni anlayışları ifadə edir. Məsələn: 1) qazma prosesində qoruyucu kəmərin ucuna bağlanmış qısa boru; 2) elektrik maşınlarında qütb ucluğu; 3) qatırı dayandırmaq üçün rels üzərinə qoyulan tormozlayıcı tərtibat.

Dildəki adi ümumişlək sözlərin bir çoxu öz strukturunu, səs tərkibini saxlamaqla bərabər terminologiyada da yeni elmi məna kəsb edir. Belə terminlərin ümumişlək mənası ilə yeni elmi mənası arasında bəzən heç bir əlaqə olmur. Bəzən isə sözün semantik yükü müəyyən məna axtarışlarına görə artır. Bu baxımdan S.Sadıqova məna köçürülməsinin üç növünü göstərir: 1. Zəhəri oxşarlığa görə; 2. Texniki oxşarlığa görə; 3. Funksional oxşarlığa görə; Hər üç növdə ədəbi dildə işlənən söz ilkin mənasını qorumaqla elm və texnikanın müəyyən sahəsində xüsusi termin kimi işlənir. Məsələn, “*yaddaş*” bir şeyi zəhində

saxlamaq və yenidən təsəvvüdə canlandırmaq qabiliyyəti, hafizə (ADİL, s.472) mənasında işlənirsə, *informatikada* “verilənlərin qəbulu, saxlanması və ötürülməsi üçün təyin olunmuş funksional hissə” mənasında işlənir; “*yükləmə*” – *informatikada* proqramın, yaxud verilənlərin maşına daxil edilməsi; “*yuma*”- *geologiyada* hər hansı bir süxurda olan bərk maddənin maye axınları ilə həll edilərək yuyulub aparılması; “*boşalma*” – *informatikada* maşın yaddaşında olan lazımsız informasiyanın aradan çıxarılması, silinməsi mənasında terminləşir; Açar, başmaq, düymə, oyuq, dirsək, kəmərlər və s. sözlərin zahiri oxşarlığı əsasında semantik cəhətdən genişlənilib terminləşmişdir. Məsələn, “*kəmərlər*” – qayıq, belbağı mənasında, *texnikada* isə içərisində su, neft, qaz və s. axıtmaq üçün metal və ya saxsı boru (neft kəməri, su kəməri, qaz kəməri) mənasında işlənir; “*zibil*” – sözünün ilkin və törəmə mənalarına diqqət yetirək. 1. Çöp, çürüntü (gərəksiz, lüzumsuz, faydasız, heç bir dəyəri olmayan); 2. Yararsız, ləyaqətsiz, çox pis, aciz; 3. Informatika elmində “lazımsız, yararsız informasiya” mənasında işlədilir; “*Axtarış*” ümumişlək sözü hüquqda cinayətkarın axtarışı; informatikada isə tələb olunan xassələrdən ibarət olan elementin tapılması məqsədilə müəyyən elementlərə ardıcıl basılması mənasındadır. Axtarış sözünün mənasında tapılmaq mənası ehtiva olunduğu üçün ümumişlək mənə funksional cəhətdən köçürülərək terminləşmişdir.

Semantik üsulla yaranan terminlərin özünün semantik cəhətdən genişlənilib daha yeni elmi-texniki terminoloji mənə ifadə etməsi prosesi də mövcuddur. Bu zaman termin öz semantikasını tam və ya qismən qorumaqla başqa terminoloji sahəyə keçir və sahələrarası omonimləşmə baş verir. Lakin transterminləşmə prosesində eyni termin müxtəlif elm sahələrində müxtəlif mənə ifadə edən anlayışları bildirir. Məsələn, “*Əmsal*” – *riyaziyyatda* cəbri ifadədə ədədi (ya hərfi) cəmlənmə. Axtarılan ədəbi əldə etmək üçün müəyyən kəmiyyətə vurulmalı olan ədəd; *fizikada* – fiziki cismin hər hansı bir xüsusiyyətini təyin edən kəmiyyət (ADİL-II s., s.276); “*İndikator*” – *texnikada* fiziki kəmiyyətləri (təzyiqi, yükü və i.a.) təyin etmək üçün işlədilən bir sıra cihazların adı (elektrik cihazları indikatoru); kimyada – kimyəvi reaksiyanın sonunu (rəngin dəyişməsi, çöküntü və s. üzrə) bildirən maddə (reaktiv) mənasında işlənir. Gördüyümüz kimi, semantik yolla yaranan terminlər elmin, texnikanın beş-altı sahəsində də müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər.

Elə terminlər də var ki, aid olduğu sahədə bir neçə mənə ifadə edir. Məsələn, “*Avanport*” termini gəmiçilikdə həm gəmilərin lövbər saldığı limanın xarici ön hissəsi, həm də “qoşa portlardan biri (əsas port çağın mənəsinə yaxın, avanport isə dənizə yaxın yerləşir.) mənasını daşıyır. “*Meridian*” termini *riyaziyyatda* həm “üçbucağın təpə nöqtəsini qarşıdakı tərəfin ortası ilə birləşdirən düz xətt parçası” mənasını, həm də “təsədüfi kəmiyyətin qiymətinin paylanma xarakteristikalarından biri” mənasını /AES.B.1983,V c/; “*mərkəz*” termini *riyaziyyatda* “çevrənin mərkəzi onun bütün nöqtələrindən eyni uzaqlıqda olan nöqtə”; “iki oxşar fiqurun oxşarlıq mərkəzi həmin fiqurların uyğun nöqtələrindən keçən düz xətlərin kəsişdiyi nöqtə” /ASE, B.1983 VII c/ mənalarını ifadə edir. “*Konvektor*” terminin isə *informatikada* “bir növ siqnalı digər növ siqnala çevirən EHM qurğusu; proqramı bir dildən eyni səviyyəli başqa dilə çevirən proqram” və “informasiyanı perfokartdan perfolentə və ya əksinə yazmaq üçün qurğu” kimi mənaları vardır.

Beləliklə, terminlərin yaradılmasında semantik üsulun əhəmiyyəti böyükdür. Bunları öyrənmədən terminlərin mənə inkişafını, xüsusiyyətini, hansı mənalarda işləndiyini dəqiqləşdirmək çətinidir. Bununla belə, həmin üsul çoxmənalılığa səbəb olur, terminologiyayı zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də, adi sözlərdən, termindən yeni termin kimi istifadə olunarkən həmin sözün ümumi ədəbi dildəki bütün mənalarını aşkar etmək və nəzərə almaq zəruridir. Yoxsa terminlərdə olan bu xüsusiyyət elmi anlaşılmazlıq yarada bilər.

Cəmiyyətin siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında baş verən dəyişmələr dilə öz təsirini göstərmiş, yeni terminlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu, yeni yaranan terminlərin hərtərəfli öyrənilməsinə, mənə və üsullarının tədqiqinə, yeni terminoloji lüğətlərin yaranmasına ehtiyac yaradır. Lüğətlərin yaranması üçün kifayət gədər yeni termin ehtiyatı mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. S.Sadıqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011,
2. M. Qasımov Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1973
3. М.Л.Осадчук Семантические изменения – один из терминообразовательных способов подязыка вычислительной техники. Воронеж, 1984,
4. Д.С.Лотте Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, t.II.

Formation of terms in modern Azerbaijani language in a semantic way

Summary

The formation of terms in the language is possible in two ways: due to the internal capabilities of the language and due to borrowings from other languages. In both cases, the process of term formation is regulated by certain norms and laws of the language. On the other hand, this process takes place in accordance with the laws of terminization. Many words, retaining their own structure, sound composition is used in the language as scientific terms. In addition, there is a process of formation of terms due to the expansion of their semantic meaning.

Образование терминов в современном азербайджанском языке семантическим способом

Резюме

Образование терминов в языке возможно двумя способами: за счет внутренних возможностей языка и за счет заимствований из других языков. В обоих случаях процесс терминообразования регулируется определенными нормами и законами языка. С другой стороны, этот процесс проходит в соответствии с законами терминологизации. Многие слова сохранив собственную структуру, звуковой состав используются в языке как научные термины. Кроме того, наблюдается процесс образования терминов за счет расширения их семантического значения.

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmov